

А. В. ПАНЧИШИН

*Антон Володимирович Панчишин, аспірант
Київського університету права НАН України*

ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА СТРУКТУРА КАТЕГОРІЇ «ПРАВОВИЙ СТАТУС»

Найрізноманітніші зв'язки держави, особи та суспільства можуть бути найповніше охарактеризовані через поняття правового статусу, що відображає основні сторони відносин особи з державою та суспільством. Складні зв'язки між державою та індивідами, а також між індивідами у державно-організованому суспільстві фіксуються державою у правовій формі – у формі прав, свобод та обов'язків. У своїй єдності саме вони становлять правовий статус індивіда, який, у свою чергу, відображає особливості соціальної структури суспільства, рівень розвитку демократичних інститутів та стан законності. Він є системою еталонів, зразків поведінки суб'єктів, які, з одного боку, захищаються державою, а, з іншого – схвалюються суспільством. Так, в літературі, найпоширенішим і найзагальнішим є визначення правового статусу як юридичного закріплення особи в суспільстві.

Необхідно зазначити про відсутність єдності думок вчених у цій сфері. Так, Н. М. Оніщенко визначає правовий статус як систему законодавчо встановлених та гарантованих державою прав, свобод, законних інтересів і обов'язків суб'єкта суспільних відносин¹. А. В. Малько дещо по-іншому підходить до визначення даної категорії, та характеризує правовий статус як комплексну інтеграційну категорію, що відображає взаємовідносини суб'єктів суспільних відносин, особи і суспільства, громадянина і держави, індивіда та колектива, а також інші соціальні зв'язки². В. М. Корельський визначають правовий статус як багатоаспектну категорію, що, по-перше, має загальний, універсальний характер, включає статуси різних суб'єктів правовідносин: держави, суспільства, особи тощо; по-друге, відображає індивідуальні особливості суб'єктів і реальне положення їх у системі багатоманітних суспільних відносин; по-третє, правовий статус не може бути реалізований без обов'язків, що кореспондуються правам, без юридичної відповідальності в необхідних випадках, без правових гарантій; по-четверте, категорія правовий статус визначає права і обов'язки суб'єктів у системному вигляді, що дає змогу здійснити порівняльний аналіз статусів різних суб'єктів, для відкриття нових шляхів для їх вдосконалення³. Вищезазначену позицію підтримав і Г. А. Борисов, додавши до визначення правового статусу те, що дана категорія характеризується ще й цілісністю, чіткою структурованістю, визначеним порядком взаємодії його компонентів⁴.

Узагальнивши згадані вище наукові положення, можна визначити правовий статус як багатоаспектну, комплексну, універсальну категорію, що має чітку стабільну структуру, та встановлює характер і принципи взаємодії суб'єктів суспільних відносин між собою, а також, шляхом визначення прав, обов'язків та гарантій їх реалізації, визначає місце суб'єкта в системі правовідносин.

Щодо ступеня дослідженості даної теми в юридичній літературі, то тут склалася подвійна ситуація. З одного боку, існують численні дослідження, монографічні роботи, підручники та інша академічна література, де здійснюється детальний аналіз понять правовий статус людини, особи, громадянина, правовий статус державних органів, посадових осіб, а також статус учасників адміністративних, цивільних, трудових правовідносин тощо. Проте, загальне поняття «правовий статус» окремо не досліджувалося. А, оскільки, природа, структура та зміст правового статусу є однією з ключових категорій юридичної науки, яка дає змогу визначити характер, сутність та ступінь взаємодії всіх учасників суспільних відносин, актуальність даної теми є беззаперечною.

Метою цієї статті є дослідження поняття, змісту та природи категорії «правовий статус». Досягнення цієї мети буде забезпечено реалізацією наступних завдань: обґрунтування авторського визначення правового статусу як загальнотеоретичної категорії, дослідження структури, природи та місця категорії «правовий статус» у системі правових понять.

Правовий статус як юридична категорія не лише визначає стандарти можливої та необхідної поведінки, що встановлює ступінь взаємодії держави, суспільства і особи, а й забезпечує нормальну життєдіяльність соціального середовища.

У юридичній літературі існує декілька підходів до визначення змісту категорії «правовий статус» та його структури, природи та сутності. На нашу думку, це викликає необхідність аналізу позицій вчених, предметом дослідження яких був правовий статус саме на категоріальному та структурному рівні.

Так, А. М. Колодій та А. Ю. Олійник визначають такі елементи правового статусу: статусні правові норми і правові відносини; суб'єктивні права, свободи і юридичні обов'язки; громадянство; правові принципи і юридичні гарантії; законні інтереси; правосуб'єктність; юридична відповідальність⁵. Н. І. Матузов застосовує більш простий підхід до класифікації елементів структури правового статусу та включає лише правосуб'єктність суб'єкта суспільних відносин; принципи конституційно-правового статусу; права і свободи суб'єкта і гарантії їх реалізації; обов'язки та гарантії їх виконання, правовідносини загального (статусного) типу⁶. Деякі автори у якості елементів правового статусу включають також правове зобов'язання, законність, правопорядок, правосвідомість, гуманізм, справедливість. На нашу думку, це не є виправданим, оскільки за-

конність, правопорядок, демократизм є умовами або передумовами правового статусу, що забезпечують його нормальне функціонування та реалізацію. Обґрунтовувались також заперечення щодо включення до правового статусу юридичних норм⁷ і правовідносин⁸. Але без відповідних правових норм, головний чином, конституційних, що регулюють найбільш важливі зв'язки особи та держави, встановлення, закріплення правового статусу є неможливим. Те саме можна сказати й про загальні (статусні) правовідносини, в яких перебувають особи з державою та один з одним щодо реалізації своїх основних прав, свобод і обов'язків, їх гарантування. Основою правового статусу виступають права та обов'язки, а зв'язки між їх носіями реалізуються через правовідносини, тому норми права і правовідносини на їх основі не можуть не визначати правовий статус суб'єктів.

Підсумовуючи вищесказане, на нашу думку, до структури правового статусу особи як інтегрованого поняття належать: а) правові норми, що визначають статус (мова йде про норми конституційного та поточно-законодавства, міжнародні договори); б) основні права, свободи, законні інтереси та обов'язки; в) правосуб'єктність г) правові принципи; д) громадянство; е) гарантії прав і свобод; ж) юридична відповідальність; з) правовідносини загального (статусного) типу.

Права суб'єкта суспільних відносин у структурі правового статусу – це формально визначені та юридично гарантовані можливості користуватися соціальними благами і реалізовувати суб'єктивні інтереси. Це, по-перше, – певні можливості суб'єкта діяти певним чином або ж утримуватися від певних вчинків з тим, щоб забезпечити власне існування, свій розвиток, задоволення тих потреб, що сформувались. Самі ж потреби як результат історично-природного та соціального розвитку людини є змінними. По-друге, зміст і обсяг можливостей суб'єкта залежать, насамперед, від можливостей усього суспільства, переважно, від рівня його економічного розвитку. І з цього боку, права суб'єкта – явище передусім соціальне, що породжується самим суспільством та тим ступенем і характером взаємодії суб'єктів, що сформувався. По-третє, вони не повинні відчужуватися, відбиратися будь-ким, не можуть бути і предметом «дарування» з боку держави або будь-якої іншої організації чи особи.

Свободи особи (в даному випадку розглядається правовий статус одного окремого суб'єкта суспільних відносин – особи) – нормативно закріплені можливості, що мають певні особливості у порівнянні з правом. Надаючи свободи, держава робить акцент на значенні людини у певних сферах суспільної діяльності. Це виявляється у самостійному виборі суб'єктом способу життя, діяльності та поведінки в умовах, що забезпечуються державою і суспільством. Свободи, у свою чергу, надають можливість встановити певну межу, що визначає можливості втручання держави у життя особи. Як правило, свободи мають диспозитивний зміст, що надає можливість вибору того варіанту поведінки, котрий найповніше забезпечує реалізацію суб'єктивних інтересів. Законні інтереси особи – це юридично значимі претензії на соціальні блага, які не охоплюються змістом прав і свобод. Вони захищаються державою та законом у такому ж обсязі, як права та свободи, хоча, на відміну від них, зміст законних інтересів чітко не визначений законодавцем. Це пов'язується з неможливістю за допомогою правових норм передбачити абсолютно всі життєві обставини та детально регламентувати всі можливі бажання суб'єктів, що можуть виникати у майбутньому.

Юридичні обов'язки – це встановлені та гарантовані державою вимоги до поведінки суб'єктів суспільних, офіційно закріплена міра необхідної діяльності в інтересах сторони, якій належить суб'єктивне право. Якщо права – це мірило можливої поведінки, то обов'язки – мірило необхідної поведінки. Права і обов'язки нерозривно пов'язані і не можуть існувати незалежно один від одного. Така залежність створює моральну взаємодію суб'єктів.

Отже, правовий статус є самостійною категорією та характеризується наступними ознаками.

1. Правовий статус має універсальний характер, оскільки поширюється на всіх суб'єктів.
2. Відображає особливості особи та держави як учасників суспільних відносин та ступінь і характер їх взаємодії.
3. Права та свободи, що складають основу статусу, не можуть реалізуватись без інших його компонентів – обов'язків та відповідальності.
4. Ця категорія забезпечує системність прав, свобод та обов'язків.
5. Елементи структури правового статусу є взаємозалежними та взаємодіючими.
6. Правовий статус характеризується відносною стабільністю. Саме ця ознака в поєднанні з динамічністю та мінливістю суспільного життя надає можливість йому відігравати надзвичайно важливу роль в суспільному житті, а саме, коли в суспільстві проходять негативні, регресивні процеси. Правовий статус, залишаючись незмінним і відображаючи певний рівень суспільного розвитку, може перешкоджати розвитку негативних тенденцій у соціальному положенні людей, оскільки права, свободи та обов'язки, як невід'ємні елементи правового статусу, повинні бути забезпечені державою не залежно від специфіки періоду, в який вона вступила.

Зміст прав, свобод і обов'язків суб'єктів правовідносин повинен базуватися на єдності й поєднанні суспільних, державних і особистих інтересів і визначатися реальними суспільними відносинами. В останні роки при переході до правової держави і громадянського суспільства головний акцент робився на пріоритет прав людини над правами держави, що призвело до всюдозволеності, росту злочинності, втрати державою управління економікою і контролю над розвитком і проведенням правових, економічних реформ. Але приватний інтерес повинен поступитися загальнонародним, державним інтересам, як говорили стародавні римляни. У зв'язку з цим повинен бути паритет прав особи і держави, а не пріоритет прав особи⁹.

У літературі виокремлюється декілька видів правових статусів. За характером (змістом) правовий статус класифікують на:

– загальний (конституційний). Він визначається конституцією і не залежить від певних поточних факторів, є рівним, єдиним і стабільним для всіх суб'єктів. Зміна цього статусу залежить від волі законодавця, а не від бажання конкретного суб'єкта. Даний статус є базовим, вихідним для решти статусів, тому він не повинен враховувати багатоманітності суб'єктів права, їх особливостей та специфіки. Він визначає ступінь демократичності та соціальне призначення держави;

– спеціальний (родовий) статус відображає особливості правового становища певних суб'єктів або їх категорій. Він базується на загальному, хоча детальніше характеризує доповнюючі права, обов'язки та пільги, передбачені законодавством для певної категорії суб'єктів;

– галузевий статус характеризує особливості прав та обов'язків суб'єктів стосовно певної сфери суспільних відносин. Він конкретизує загальний статус нормами галузевого законодавства. Це надає можливість виділити адміністративно-правовий, цивільно-правовий, фінансово-правовий, кримінально-правовий та інші статуси;

– індивідуальний статус фіксує можливості та обов'язки конкретного суб'єкта. Він є сукупністю персоніфікованих прав та обов'язків, є динамічним та змінюється відповідно до змін у житті суб'єкта.

За суб'єктами розрізняють правовий статус: а) фізичних осіб; б) юридичних осіб; в) держави; г) іноземців, осіб без громадянства; д) статус біженців; е) статус українських громадян, які перебувають за кордоном; є) професійний та посадовий статус.

Сучасний правовий статус суб'єктів суспільних відносин в Україні характеризується невизначеністю, низьким рівнем соціально-правової захищеності суб'єктів, відсутністю реальних гарантій, неспроможністю владних органів забезпечити та гарантувати інтереси громадян. Правовий статус значно дестабілізується під впливом соціальної напруги, політичного протистояння, зростання рівня злочинності, екологічних катастроф та шоків методів проведення різноманітних реформ. Соціальні дискомфорти, неадаптованість до нових умов, невпевненість у майбутньому складають систему соціально-психологічних факторів, що впливають на правовий стан особи.

Однак, у сучасних умовах складаються і позитивні тенденції правового статусу. Серед них – формування нової законодавчої бази правового статусу, що засновується на міжнародно-правових стандартах; формування нових пріоритетів взаємодії інтересів особи та держави, змістом яких є визнання особи вищою соціальною цінністю, а її інтересів – пріоритетними; очищення категорії «правовий статус» від ідеологічного та класового догматизму; перехід від імперативних методів регулювання правового статусу до диспозитивних.

І теоретично і практично дуже важливо, щоб людина правильно розуміла своє правове положення, свої права і обов'язки, своє місце в тій чи іншій державній чи соціальній структурі. Державно-правова практика України свідчить про те, що дуже часто посадові особи наділяються непередбаченими для них законом повноваженнями, довільно розширяють свої функції, що веде до порушення офіційного статусу особи та є причиною антиправової поведінки. Тому чітке визначення та нормативно-правове закріплення правового статусу всіх учасників суспільних відносин.

Отже, правовий статус є складною категорією, що характеризується системністю, універсальністю та комплексністю. Вона відіграє надзвичайно важливу роль в організації суспільних відносин, оскільки, шляхом встановлення прав, обов'язків, а також гарантій їх реалізації, визначає основоположні принципи взаємодії суб'єктів правовідносин та визначає місце конкретного суб'єкта в суспільстві. Правовий статус характеризується чіткою системністю та стабільністю, що, з одного боку, надає суб'єктам відносин певні гарантії реалізації своїх прав, а, з іншого, запобігає зловживанню наданими їм правами.

¹ Теорія держави і права: Академічний курс: Підручник / Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук. – Київ: Юрінком Інтер, 2008. – С. 366.

² Малько А. В. Теория государства и права: Учебник / А. В. Малько, Н. И. Матузов. – Москва: Юристъ, 1996. – С. 397.

³ Теория государства и права: учебник для вузов / В. М. Корельский, В. Д. Перевалова. – Москва: НОРМА-ИНФА, 2002. – С. 549.

⁴ Колодій А. М. Права, свободи і обов'язки громадянина в Україні: Підручник / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – Київ: Правова єдність, 2008. – С. 129.

⁵ Там само. – С. 149.

⁶ Правовая система и личность / Н. И. Матузов. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1987. – С. 231.

⁷ Там само. – С. 121.

⁸ Общая теория правового положения личности / Н. В. Витрук. – Москва: Норма, 2008. – С. 25.

⁹ Теория регулятивного и охранительного права / Е. Я. Мотвилонкер. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1990. – С. 39.

Резюме

Шляхом дослідження різних поглядів вчених на категорію «правовий статус», здійснено аналіз її ознак та структури, визначається актуальність дослідження цієї категорії як юридичної, що має самостійне значення для юридичної науки, досліджено її природу, зміст та практичне значення.

Ключові слова: держава, право, особа, правовий статус, свободи, суб'єктивне право, юридичний обов'язок.

Резюме

Посредством исследования разных взглядов ученых на категорию «правовой статус», осуществлен анализ ее признаков и структуры. Определяется актуальность исследования этой категории как юридической, имеющей самостоятельное значение для юридической науки, исследована ее природа, содержание и практическое значение.

Ключевые слова: государство, право, личность, правовой статус, свободы, субъективное право, юридическая обязанность.

Summary

By undertaking research into views of different scholars the author defined its concept, analysed its features and structure, determined topicality of the research into this category as a legal one, which is important for legal studies. Its nature, content and practical significance have also been investigated.

Key words: state, law, person, legal status, freedoms, subjective law, legal duty.

Отримано 5.03.2010

Г. Б. ПОЛИЩУК

Ганна Борисівна Поліщук, здобувач Київського університету права НАН України

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ КОДИФІКАЦІЙНИХ АКТІВ

Сучасне становлення державно-правових інституцій в Україні невід'ємно пов'язане із вдосконаленням чинного законодавства. У свою чергу необхідність оновлення законодавчої бази України, що здійснюється в контексті проведення системи реформ державно-політичного життя, вимагає всебічного дослідження та удосконалення всіх інституцій, які забезпечують ефективність, результативність та якість юридичних документів, що націлені на впорядкування різноманітних сфер суспільних відносин. Центральне місце серед засобів гарантування якості юридичних документів є правила та прийоми юридичної техніки, метою яких є забезпечення оформлення форми і змісту нормативно-правових актів у процесі їх розробки й прийняття. Кодифікаційна діяльність як основа систематизації та упорядкування законодавства будь-якої держави, потребує вироблення системи правил і прийомів юридико-технічного оформлення кодифікаційних актів, що мають власний автентичний характер та зміст.

Наукове дослідження феноменологічних основ юридичної техніки кодифікаційних актів має принципове значення, оскільки виступає одним із основних гарантів якості та досконалості кодифікаційної діяльності в державі.

Наукові дослідження, які присвячені проблемам юридичної техніки та кодифікаційної діяльності, проводились ще у 60-70-х роках ХХ століття та були розглянуті в працях І. Л. Брауде, Д. А. Ковачева, А. Нашиц, А. С. Піголкіна, С. В. Поленіної, Ю. О. Тихомирова тощо. У 90-х роках ХХ ст. в середині наукових кіл підвищується інтерес до вивчення проблематики юридичної техніки та кодифікації, що відображено в роботах І. О. Биля, Ж. О. Дзейко, Т. В. Кашаніної, О. Л. Копиленка, С. Л. Лисенкова, С. П. Кравченка, О. Р. Михайленка, О. Г. Мурашина, М. В. Ралдугіна, В. В. Степаняна та інших. Однак нині значно актуалізується питання дослідження юридичної техніки кодифікаційних актів, що зумовлено як епізодичністю висвітлення цього питання у наукових роботах зазначених вчених, так і значним збільшенням об'ємів кодифікаційної роботи в Україні. Тому об'єктом дослідження цієї наукової роботи будуть феноменологічні засади юридичної техніки кодифікаційних актів, а саме: понятійних та сутнісних засад юридичної техніки кодифікаційних актів.

Вченими справедливо обґрунтовується думка про те, що мета поліпшення якості законодавства підвищує вимоги до правничої техніки створення проектів нормативно-правових актів, зокрема, до їх мовного оформлення. Саме втілення ідеї закону в мовну форму є вихідним пунктом матеріалізації закону. Точність і ясність правничих формулювань, якісні і чіткі їх мовне втілення, правильне і однозначне використання правничої термінології сприяє належному розумінню нормативно-правових актів, є важливою передумовою подальшого процесу інтерпретації та реалізації сформульованих у мовній формі правових приписів¹.

П. М. Рабінович вважає, що юридична техніка є сукупністю способів і прийомів, умінь і навичок формування всіх елементів механізму правового регулювання та ефективного оперування ними у праворегулятивній практиці². В. І. Крусс пропонує визначати юридичну техніку в широкому значенні (включаючи техніку конструювання та застосування норм позитивного права) як суми (системи) технологій усвідомлення конституційно виражених ідеалів і принципів та об'єктування на цьому підґрунті галузевих принципів, нормативних настанов і правил правозастосовної практики³. На думку Н. А. Власенка, законодавча техніка є елементом реальності нормативно-правових документів⁴.